

Процеси модернізації та глобалізації в Індії у кін. ХХ – поч. ХХІ ст.¹

У статті доведено, що модернізація сучасного типу, тобто процес звільнення людини від тягаря патріархального колективізму, почалася в Індії під впливом колоніального завоювання, а як керований процес – після здобуття країною незалежності. Задля модернізаційних перетворень незалежна Індія обрала ефективну, але складну гібридну модель розвитку. Зроблено спробу системно проаналізувати основні особливості та закономірності сучасної індійської політики реформ та модернізації в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. в умовах глобалізації. Хронологічно цей період охоплює 30 останніх років та з наукового погляду саме він є цікавим і привабливим у сенсі дослідження головних завдань, напрямів, методів і форм реалізації економічного реформування та модернізації сучасної Індії.

The article proves that modernization of contemporary type, that is the process of liberating a person from the burden of patriarchal collectivism, began in India under the influence of colonial conquest, and as a controlled process – after the country gained independence. For modernization transformations independent India chose an efficient but complex hybrid model of development. An attempt was made to systematically analyze the main features and regularities of the modern Indian policy of reforms and modernization in the late 20th – early 21st centuries under globalization. Chronologically this period covers the last 30 years and it's interesting and attractive in the sense of researching the main tasks, directions, methods and forms of modern India implementation in economic reforms and modernization.

Ключові слова: Індія, модернізація, глобалізація, модель розвитку.

Key words: India, modernization, globalization, model of development.

Аналізуючи представлену проблему, доцільно насамперед коротко охарактеризувати модернізацію як своєрідний феномен. Проведені дослідження доводять, що модернізація – це поняття комплексне, оскільки цей феномен постає у безлічі найрізноманітніших проявів, станів і перетворень, може охоплювати явища минулі та сучасні, конкретні та абстрактні, може поширюватися і на цілі об'єкти, і на їх частини; може виступати у вигляді паралельних, що взаємно посилюють один одного, і у вигляді зустрічних, що взаємно гальмують один одного, сил і рухів.

Ще важливіше те, що він може мати і загальнонаціональний, і монокласовий характер, тобто здійснюватися і на користь всього суспільства, і на користь його певної частини. І що особливо важливо – він може

визначати контури майбутнього соціально-економічного устрою держави. У сучасному розумінні модернізація – це процес переходу від традиційного до нового, індустріального суспільства, що зачіпає всі сфери життя: економічну, соціальну, політичну та духовну.

Модернізація в Індії відрізнялася і вирізняється особливим різноманіттям форм, методів та наслідків. Коли в Індії говорять про модернізацію, насамперед згадують державу. Пояснюється це тим, що ініціатором головних змін у сучасному індійському суспільстві є держава. Але впродовж століть, а можливо й тисячоліть, в Індії існувала й інша форма модернізації – стихійна. З новацій, які з'являлися на індійській землі, суспільство саме відбирало те, чого воно дійсно потребувало, і відкидало все надумане, передчасне та марне [1].

Історично індійська модернізація не знала одноманітності ні в чому – ні в самих новаціях, ні в джерелах надходжень, ні в механізмах засвоєння. Одні новації були результатом самостійного розвитку автохтонних культур, інші продуктом конвергенції – зближення до зрощування різних культур, треті – плодом гібридизації, тобто взаємних запозичень за збереження відносної автономії культур-донорів. Підтвердження цього різноманіття можна сьогодні бачити в соціально-економічному устрої (укладі) та культурі будь-якої етно-релігійної спільноти, яка проживає на території Індії.

Деякі дослідники індійського соціально-економічного розвитку ставлять під сумнів можливості успішної модернізації, посилаючись на такий феномен, як *касти* та традиційну *кастову систему*, вважаючи її за серйозну перешкоду на шляху новацій. Разом із тим, самим непримиримим явищем у ролі донора новацій та самою непіддатною системою для сприйняття змін в Індії завжди вважався *індуїзм*. За результатами модернізації в країні, про які піде мова далі, можна зробити висновок, що ці побоювання мали місце, але не змогли серйозно призупинити процеси індійської модернізації.

У цьому контексті цікавою є думка японських авторів, які зробили наступний висновок. Вони пишуть, що чудовою особливістю в індуїзмі є

свобода переконань: індієць (індуїст) внутрішньо відчувається абсолютно вільним погодитись чи не погодитися з тим чи іншим нововведенням (свобода вибору). Ймовірно, саме ця обставина створювала можливості для обміну новачками, була умовою інтелектуального та духовного розвитку людської особистості у процесі формування індійської цивілізації [2].

Модернізація сучасного типу, тобто процес звільнення людини від тягара патріархального колективізму, почалася в Індії під впливом колоніального завоювання, а як керований процес – після здобуття країною незалежності. Задля модернізаційних перетворень незалежна Індія обрала ефективну, але складну гібридну *модель* розвитку.

Індійська модель суттєво відрізняється від східноазійської в цілому та китайської зокрема, вона не схожа на жодну іншу, це особливий тип моделі розвитку. Протягом понад 70 останніх років Індія перебуває в активному і все ще не завершеному русі від аграрного, патріархального і майже неписьменного суспільства до суспільства міського, індустріального та інформаційного. Сучасна Індія – це, власне, єдність кількох типів соціально-економічних систем.

Перед нами постає величезна перехідна економіка із яскраво вираженими контрастами. Зокрема, високий рівень освіти та великий сектор висококваліфікованих фахівців поєднується з сотнями мільйонів неписьменних, значний середній клас (що є далеко не в кожній перехідній економіці) – з масовою бідністю. Наявність контрастів характерна для всіх країн із перехідною економікою, які швидко розвиваються. Однак в Індії є особливість, що вірогідно властива тільки їй одній – поєднання так званих «трьох світів».

Мова йде про те, що в індійській економічній моделі неймовірним чином, але досить органічно поєднуються важливі риси країн із різними системами – розвинених капіталістичних, соціалістичних та що розвиваються, тобто всіх «трьох світів», представлених у сучасній геоekonomіці. Такого унікального поєднання, очевидно, немає в жодній

іншій країні, саме воно багато в чому визначає особливості індійської моделі розвитку [3].

Що стосується політичної системи Індії, то вона була побудована на поєднанні елементів англійської (вестмінстерської) моделі з елементами інших демократій. Індійська держава використала поєднання (конгломерат) західного лібералізму та радянської (соціалістичної) планової системи у 1950-х – 1980-х роках для перетворення колоніальної економіки, а в результаті економічних реформ 1990-х років вона поступово перебудовувала країну на «рейки вільного ринку».

Таке різноманіття та неординарність підходів до розвитку модернізації в Індії, природно, привертало увагу та великий інтерес з боку багатьох дослідників. Можна констатувати, що саме індійські вчені та фахівці зробили найбільший внесок у вивчення цієї проблеми. Справедливо вважати, що родоначальником у галузі дослідження модернізації в Індії є відомий індійський вчений Йожендра Сінгх (1932–2020). Він був найвідомішим індійським соціологом, одним із засновників Центру вивчення соціальних систем Університету ім. Дж. Неру у Нью-Делі, де обіймав посаду професора з 1971 р. і проводив велику наукову роботу у напрямі дослідження проблем соціального розвитку та модернізації Індії.

Йожендра Сінгх залишив велику наукову спадщину в галузі соціології та модернізації Індії, його наукові роботи, написані у 70-ті – 90-ті роки ХХ ст. та на початку ХХІ ст., залишаються «настільними книгами» багатьох дослідників індійських реформ та модернізації в наш час. Їхнє значення важко переоцінити, а положення, викладені в них, не втратили актуальності до наших днів, хоч і викликали свого часу наукові дискусії [4].

Із сучасних індійських досліджень необхідно відзначити цікаву з наукової точки зору роботу Дж. Тріпаті, присвячену аналізу модернізаційного розвитку Індії в період від Дж. Неру до Н. Моді [5], а також роботу відомого індійського дослідника К. Агарвала, що містить аналіз економічних реформ, проведених для індійської модернізації у перші

десятиліття XXI ст.[6]. Роль науки, технологій та освіти в модернізації Індії проаналізовані у дослідженні Т. Манікавасагана – професора Університету Аннамалаї у м. Чідамбарам (Тамілнад, Індія) [7]. Безперечний інтерес представляє і робота Діва С. Махендри та Р. Сенгупти про вплив пандемії Covid-19 на економічний розвиток та темпи модернізації сучасної Індії [8].

Серед західних дослідників варто відзначити останню роботу Амріти Нарлікар, яка представляє наукові розробки німецького Інституту глобальних та регіональних досліджень (GIGA, м. Гамбург, Німеччина). Її робота присвячена аналізу зовнішньоекономічної політики Н. Моді та впливу проектів і програм Світової організації торгівлі (СОТ) на економічні та модернізаційні процеси в Індії [9].

Інтерес до особливостей індійської модернізації виявляють і в дослідних центрах Сходу, зокрема, можна відзначити Японський центр економічних досліджень (JCER), у виданні якого – “Asian Economic Policy Review” у 2018 р. було опубліковано роботу відомого індійського дослідника Р. Дзя, присвячену модернізаційній програмі перетворень Н. Моді – «модіноміці». Надалі в цьому ж виданні були надруковані статті та коментарі японських, а також інших зарубіжних авторів (зокрема М. Аріфа, співробітника центру Глобального університету ісламських фінансів (GUIF), в яких обговорювалися та дискутувалися положення, викладені в дослідженні Р. Дзя щодо шляхів та методів модернізації в Індії [див. докл.: 10; 11].

Значний внесок у вивчення і різнобічне дослідження проблем становлення та розвитку індійської модернізації зробили російські вчені – співробітники Інституту світової економіки та міжнародних відносин РАН, Інституту сходознавства РАН, а також Центру досліджень модернізації Європейського університету у Санкт-Петербурзі. Серед них особливо слід зазначити роботи О. Балаяна [12], О. Брагіної [13; 26], А. Куценкова [1], Д. Абрамова [14], Л. Гриніна та А. Коротаєва [15], а також А. Єлецького [16], А. Купріянова і Г. Макаревича [17].

В українській історіографії останніми роками також з'явилося кілька досліджень, присвячених індійській модернізації. В основному, дослідження на цю тему проводилися в ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», Інституті міжнародних відносин при Київському університеті ім. Тараса Шевченка, Національному інституті стратегічних досліджень. Особливості економічної модернізації Китаю та Індії в умовах глобалізації досліджувалися у роботі Н. Городньої [18]. Результати політики модернізації під керівництвом Н. Моді у перші роки його прем'єрства розглядалися у дослідженні О. Бордиловської [19]. Більш детально питання глобалізації та модернізації в Індії представлені у роботах О. Лукаш [20]. Однак до цього часу українська історіографія не має серйозних монографічних наукових досліджень з даної проблеми.

За відсутністю в українській історіографії комплексних, узагальнюючих наукових робіт з розглянутої проблематики видається доцільним більш системно проаналізувати основні особливості та закономірності сучасної індійської політики реформ та модернізації в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. Хронологічно цей період охоплює 1991–2020 рр., із наукової точки зору саме він визначається цікавим та привабливим у сенсі дослідження головних завдань, напрямів, методів і форм реалізації економічного реформування та модернізації сучасної Індії. Актуальність цієї теми обумовлюється складним комплексом як величезних досягнень, так й низки проблем, дослідження та аналіз яких складається у той унікальний індійський досвід, що видається надзвичайно корисним для усієї світової спільноти та окремих країн, які стикаються із аналогічними викликами сучасного розвитку.

Суть політики модернізації в Індії у зазначений період полягала в тому, щоб у досить стислі терміни (не більше двох десятиліть) пройти шлях від протекціонізму й ключової ролі держави в економіці, її плановому розвитку згідно п'ятирічних планів до політики відкритості світовому ринку й демократизації всього комплексу торгово-економічних і фінансових

відносин, причому здійснити ці перетворення на основі широкої соціальної бази без зламу чинної соціально-економічної системи, поступово й поетапно.

Основні напрями політики модифікації та економічної стратегії в Індії були спрямовані на лібералізацію й зміцнення фінансового сектора й ринку капіталів; удосконалення й координацію податкової політики в штатах і в країні загалом для підвищення ефективності підходів до розв'язання бюджетних проблем; модифікацію і прискорений розвиток низки галузей інфраструктури; поглиблення структурних реформ і надання додаткового імпульсу розвитку промисловості; поступове реформування сільського господарства і інших галузей аграрно-промислового комплексу; подальшу лібералізацію зовнішньої торгівлі.

Реформування фінансового сектора. Під час здійснення реформ, що розпочалися 1991 року, відбувалося помітне зменшення фінансового дефіциту, після зниження обмінного курсу на 20% рупія стала частково конвертованою; імпортні товари, за винятком невеликого асортименту, були вивільнені від ліцензування; торговельна лібералізація доповнилася політикою більш вільного іноземного інвестування, зняттям державного контролю за цінами на низку товарів першої необхідності. Реалізація програми реформ сприяла подоланню гострої кризи платіжного балансу, суттєво збільшились резерви іноземної валюти та іноземних капіталовкладень.

Природним є те, що Резервний банк Індії (РБІ) розглядав високий рівень офіційних валютних резервів обов'язковим у зв'язку з продовженням нестабільності в регіональному й глобальному вимірах. Із точки зору рівня збалансованості національних інтересів Індії і глобальних пріоритетів, подвоєння офіційних валютних резервів країни за чотири роки після валютно-фінансової кризи в Азії (1997 р.) можна було розцінювати як свідчення значної результативності політики модернізації в галузі здійснення платіжних відносин із зовнішнім світом

Реформи 90-х років були орієнтовані на лібералізацію й скорочення державного втручання в економіку, сприяли збільшенню іноземних

інвестицій, необхідних для стійкого розвитку. Для поліпшення інвестиційного клімату індійський уряд зробив наступні кроки. У 35 найважливіших галузях економіки іноземні інвестори автоматично дістали право на 51%-у участь в акціонерному капіталі компаній. Будь-якій компанії дозволялося залучати іноземні інвестиції, якщо при цьому не змінювалося співвідношення частки іноземного й місцевого капіталу. Бюро стимулювання іноземних інвестицій розглядало більш складні варіанти інвестування, а РБІ автоматично схвалював угоди по залученню іноземних технологій у галузі, що були у спеціальному переліку (серед них – металургія, енергоустаткування, фармацевтика тощо). Наступні важливі заходи – це дозвіл вільного вивозу із зарубіжних країн прибутків та інвестицій, а також міжнародні угоди про уникнення подвійного оподаткування, укладені Індією з 45 країнами.

Інвестиції, що надходили із зарубіжних країн, забезпечили піднесення таких економічних і науково-технічних центрів в Індії, як Бангалор і Хайдарабад, а в окремих випадках і цілих районів, наприклад, розташованих неподалік від Делі. Заради широкого залучення прямих інвестицій і подальшої модернізації економіки в Індії мали використовуватися 17 спеціальних економічних зон [21].

У деяких промислових галузях успішно здійснювався процес дерегулювання цін. Зокрема в галузі структурних реформ важливим нововведенням стало припинення з 2002/2003 фінансового року дії механізму регулювання цін у нафтовій промисловості. Ціни на нафтопродукти стали формуватися переважно ринковим шляхом, водночас було передбачено створення спеціального Управління по регулюванню нафтового сектора. Важливою новиною було й те, що роздрібні ціни на паливо й бензин в Індії стали коливатися залежно від світових цін на нафту.

Певні елементи модифікації спостерігалися і в такому напрямі, як вдосконалення і координація податкової політики. Конкретні податкові ініціативи розроблялися з урахуванням недостатньо прискорених темпів

економічного розвитку й були розраховані на стимулювання попиту, сприяння інвестиційної діяльності, підвищення продуктивності праці, розширення податкової бази, спрощення структури оподаткування.

Індійський уряд посилив підтримку малого бізнесу: так межа кредитування для малих підприємств була запроваджена в розмірі 500 тис. індійських рупій, це більше вдвічі, аніж існувало раніше; був також значно підвищений обсяг позикових коштів, що необхідні для забезпечення малого бізнесу.

Розвиток інфраструктури. Одне з центральних місць у політиці модернізації посідав розвиток інфраструктури. За роки реформ були значно збільшені асигнування на енергетику, будівництво автомобільних шляхів і залізниць. Вносилися серйозні зміни в Програму прискореного розвитку енергетики (вона була перейменована в Програму прискореного розвитку і реформування енергетики), на фінансування якої виділялося 35 млрд індійських рупій, що перевищувало відповідні асигнування в минулому. Центр тяжіння у проведенні реформ переносився з виробництва на передачу й розподіл енергоресурсів.

Влада Індії планувала більш широке залучення іноземних інвестицій і високих технологій у виробництво електроенергії. Активними учасниками багатьох крупних проектів в індійській енергетиці були компанії США, ФРН, Китаю, Росії. Основне місце в національній енергетиці Індії займають ТЕС (понад 70% встановлених потужностей), що працюють на вугіллі, рідкому паливі й природному газі. У перспективі в країні мається намір зберегти орієнтацію на пріоритетний розвиток теплових електростанцій.

У галузі використання відновлювальних джерел енергії країна переважно орієнтувалася на розвиток гідроенергетики. Співвідношення частки гідроенергії і теплоенергії в країні становив 25:75, а в перспективі мається намір досягнути показника 40:60. За оцінюванням експертів, Індія має в своєму розпорядженні значний гідроенергетичний потенціал (до 150 тис. МВт). Реалізацію цих проектів в Індії здійснювала державна Національна гідроенергетична корпорація. Надзвичайно важливим для Індії є

розвиток мікро- і мінігідроенергетики. Для цього Міністерством нетрадиційних джерел енергії була розроблена спеціальна програма «Small Hydro Power», головне завдання якої полягало в постачанні електроенергії в невеликих обсягах (200 МВт).

Значні позитивні зміни спостерігалися в її проведенні структурних реформ і модернізації промисловості. Як уже зазначалось, одним із основних моментів реформ стало руйнування «царства ліцензій» – так індійські політики визначили деліцензування, що було передбачено новою промисловою стратегією. Ліцензування було скасовано для більшості галузей промисловості, за винятком оборонних, а також дрібного виробництва.

На відміну від більшості країн, що розвиваються, Індія має в своєму розпорядженні досить розвинуту машинобудівну промисловість і входить до групи важливих верстатобудівних країн світу. У державі була створена Індійська верстатобудівна асоціація, її головною метою визначена підтримка конкурентоспроможності її членів. Вона вживає заходів по захисту індійського ринку від зовнішньої конкуренції, здійсненню податкових і фінансових пільг, стимулюванню попиту на індійську продукцію. За останні десятиліття Індія здобула суттєвих успіхів й у розвитку національної фармацевтичної промисловості, продукція якої успішно експортується в багато інших країн світу.

Галуззю прориву стало в Індії виробництво програмного забезпечення. Це пов'язано з тим, що його розвиток користується особливою підтримкою держави, що створює зони офшорного програмування, особливі економічні зони (технопарки), із правом на безмитний імпорт складових для експортних виробництв, увезення товарів за зниженими митними зборами, звільнення від прибуткового податку.

У розвитку цього сектора вирішальну роль відіграють замовлення західних виробників, завдяки яким 70–80% програмного забезпечення спрямовано на експорт. Зайнятість у галузі й необхідність у кадрах безперервно збільшується. Продуктивність праці тут набагато нижче, аніж в

американських працівників цієї ж галузі, але з урахуванням суттєвого відставання заробітної платні індійців від американців, продукція користується великим попитом світового ринку, оскільки вона більш дешева.

Про досить високий рівень комп'ютеризації Індії свідчить те, що для національного сільського господарства в секторі високих технологій був створений спрощений варіант комп'ютера («Simputer»), який дав можливість селянам отримувати інформацію про ціни і кон'юнктуру ринку сільськогосподарських товарів країни.

У галузі реформування сільського господарства передбачалась, зокрема, подальша лібералізація постачання агропродукції закордон зі значним розширенням кола потенційних експортерів і поетапним скасуванням заходів, що залишилися з контролю над вивозом. РБІ надавав кредити дрібним та іншим фермерам (до 50 тис. індійських рупій) у межах Спеціальної схеми заселення, а фінансування Програми іригації було збільшено на 8 млрд індійських рупій; передбачалося також скасування низки застарілих правил, що ускладнюють ведення торгівлі в сільськогосподарському секторі. Аграрний сектор Індії відчував гостру нестачу фінансових інвестицій та технічного забезпечення. Практика показала, що зменшення обсягів бюджетних асигнувань не компенсується надходженням приватних інвестицій. Подальший розвиток сільського господарства стримувався слабкістю інфраструктури, особливо нестачею сучасних засобів доставки й зберігання.

Соціальний аспект. Необхідно відзначити, що реакція індійського суспільства на лібералізацію й політику модернізації була неоднозначною. Відповідно до проголошеної стратегії розвитку держава брала на себе зобов'язання здійснювати більш ефективні заходи в соціальній галузі: підвищення письменності, поліпшення початкової освіти, охорони здоров'я, забезпечення питною водою, житлом і більш повної зайнятості населення. Передбачалося посилити роль держави в тих галузях, де за допомогою одних ринкових сил не можна вирішити поставлені соціальні й економічні

завдання. Однак недостатньо високе економічне піднесення, а також безробіття негативно позначились на реалізації цієї частини програми.

Саме цей аспект діяльності уряду зазнавав найбільшої критики опонентів. Вони визнавали, що уряду певною мірою вдалося подолати фінансову кризу, збільшити резерви іноземної валюти, що економіка поступово стала набирати темпи, збільшились обсяги сільськогосподарського виробництва. Однак цього виявилось недостатньо для розв'язання соціальних проблем.

Критики реформ навіть заявляли, що «просочування» результатів реформ в бідні верстви населення зменшилося порівняно з попереднім періодом. Споживання в селі й місті загалом зменшилось, тоді як серед багатих воно збільшилось. Деякі дослідники стверджували, що відбувається посилення відчуження бідних від орієнтованої на економічний розвиток глобальної економіки.

Така критика була досить типовою для багатьох політиків і вчених – опонентів економічних реформ, діячів, що знаходились на різних флангах політичного й суспільного життя. Деякі з них вказували на те, що скорочення витрат на програми в соціальних секторах (охорона здоров'я, початкова освіта, догляд за дітьми тощо) негативно сприймалось населенням. Висловлювались навіть пропозиції уповільнити реформи з тим, щоб певні результати могли відчутти й бідні верстви суспільства. Однак уряд виявився не в змозі ухвалювати такі рішення, оскільки на нього чинили тиск сили, які вважали, що Індія надзвичайно повільно рухається шляхом реформ.

Стало зрозумілим, що в більшості населення не відбувається помітних соціально-економічних змін, а в країні немає загальнонаціональної згоди з питання вдосконалення економічної стратегії. Усе це призвело до того, що партія, яка розпочала реформи (ІНК), зазнала поразки на чергових виборах у травні 1995 р. Однак суспільство не відмовилося від підтримки реформ. Їх необхідність, по суті, ніхто і не заперечував, розбіжності виникали з питання про те, як їх здійснювати і в чиїх інтересах. Уряд Об'єднаного фронту (ОФ), очолюваний Д. Гоудой, що став до влади в червні 1996 р., а потім і

уряд ОФ, очолюваний І.К. Гуджралом з 1997 р., і надалі тримали курс на економічні перетворення, при цьому помітно був посилений акцент на їх соціальну спрямованість.

Великою проблемою, що уповільнює досягнення реформування й модернізації, виступає бідність населення. Вона звична для Індії, боротьба проти неї традиційно проголошується політичними партіями першочерговим завданням, її подолання постійно включається в урядові плани. Незважаючи на політику модернізації (і зменшення участі держави в економіці), в Індії зберігається підтримка бідних верств населення з опорою на державну систему розподілу (що суперечить завданням обмеження державних витрат). Ця система забезпечує найбільш бідні верстви населення основними продовольчими й деякими промисловими товарами за зниженими цінами. Допомога бідним – це традиція держави, що зміцнилася в роки існування планової економіки. Уряд не може від неї відмовитись, незважаючи на зовнішній тиск на нього. Її скасування неминуче спричинить масове невдоволення, хоч в Індії бідність і убогість звичні й давно офіційно визнані. Досвід Індії, як і багатьох інших країн, показує, що субсидії і програми допомоги бідним, в основі яких лежать адміністративні механізми, не можуть докорінно поліпшити становище, вони необхідні як тимчасові заходи перехідного періоду.

На фоні масової бідності особливої уваги заслуговує якісно новий феномен у соціально-економічному становленні Індії – формування *середнього класу*. Збільшення його чисельності й ролі підготовлене всім попереднім розвитком, у тому числі практикою протекціонізму, що сприяла зміцненню національного підприємництва. Як і в усіх країнах, середній клас Індії розпадається на різні рівні. Зайняті в галузі програмного забезпечення – одні з самих передових серед найманих працівників, це верхівка середнього класу Індії по рівню прибутків. Посилення ролі середнього класу в Індії, прискорене реформами, пом'якшенням ліцензійного режиму, у тому числі для дрібного й середнього підприємництва, супроводжується розширенням

виробництва та його диверсифікацією. Загалом, в Індії склався могутній прошарок населення, прибутки якого дають можливість вести спосіб життя, наближений до його аналога в деяких країнах Заходу. Кількісні масштаби індійського середнього класу дають можливість говорити про якісні зміни як в структурі споживання, так і в структурі суспільства.

Геополітичний аспект. Окрім розглянутих економічних та соціальних чинників, безперечно, й великі зовнішньополітичні зміни відіграли свою роль: зникнення з політичної карти світу соціалістичних країн надало величезний ідеологічний вплив на комплекс держав Півдня, особливо азійських, прискоривши зміну ними внутрішніх і зовнішніх орієнтирів. Деякі індійські економісти вважали, що крах політичної системи в Східній Європі й Радянському Союзі підштовхнув Індію до глобалізації. Відомо, що ці події мали величезний міжнародний вплив та значення, однак індійські реформи в основному стимулювалися диспропорціями, що нагромадилися в національній економіці, значною мірою вони були розпочаті під тиском зміцнілого приватного підприємництва. Початок реформ у часі співпав із глобалізацією, політикою відкритості економіки (на якій наполягали країни Заходу, що використовували для цього міжнародні економічні організації). Запропонована й профінансована Міжнародним валютним фондом, Всесвітнім банком, Азійським банком розвитку та окремими країнами, у тому числі Японією, програма стабілізації стала здійснюватися в Індії з липня 1991 р.

Аналізуючи основні напрями, умови й труднощі проведення політики модернізації в Індії, необхідно мати на увазі, що вона здійснювалась на фоні переходу від протекціонізму до глобалізації, яка викликала в країні неоднозначну реакцію та протилежні оцінювання (що ускладнювало втілення у життя окресленої урядом програми дій). Добре уявляючи собі складність і неоднозначність процесу глобалізації, індійські політики й фахівці виступили за таку інтернаціоналізацію економіки країни, яка

означала б не лише доступність та відкритість її ринків, а й адекватний приплив інвестицій і технологій.

Під час дискусії з питання глобалізації індійської економіки її прихильники активно просували ідею про те, що залучення іноземного капіталу через транснаціональні корпорації (ТНК), або їх філіали не означає економічного підпорядкування країни. При цьому вони посилалися на те, що частка прямих інвестицій в Індії дуже мала порівняно, наприклад, із Бразилією, Мексикою і деякими іншими державами. Вони також підкреслювали, що глобалізація економіки сприятиме отриманню Індією передових технологій, без яких неможливий науково-технічний прогрес.

Країна нагромадила значний досвід співпраці з іноземними компаніями. Тому підприємці наполягали на залученні іноземного капіталу на певних умовах і в конкретні галузі економіки. Деякі з них уважали, що іноземні інвестиції потрібно залучати лише в галузі високих технологій і пропонували визначити список галузей промисловості, де забороняється таке інвестування.

Критики широкої глобалізації вважали, що політика масштабної участі ТНК у фінансово-економічному житті країни приведе спочатку до збільшення частки їх акцій в індійських компаніях, а потім і до поглинання останніх іноземним капіталом, яке нанесе серйозного збитку вітчизняному приватному підприємництву. Промисловці, що об'єдналися в «Бомбейському клубі» і Всеіндійську організацію товаровиробників, уважали, що повна відвертість світовому ринку надасть широкі можливості іноземному капіталу за рахунок національного, а збільшення іноземних інвестицій «відкриє Ельдорадо» для іноземних компаній, оскільки суттєва частина цих інвестицій, зазвичай, реалізовується у фінансовій галузі (що сприяє спекулятивній торгівлі акціями, а не розвитку реальної економіки).

Більш того, інвестиції часто здійснювалися в формі «коротких» грошей, які можна стрімко вилучити, як тільки ринок подасть про це сигнал. Вказувалося і на те, що в Індії іноземні інвестиції прямують не в основні

сектори економіки, такі, як машинобудування, а йдуть на розвиток галузей, що дають швидкий прибуток. Такий розвиток сприяє «елітарному розвитку», тобто збільшенню виробництва товарів, що відповідають потребам верхнього шару середнього класу і більш багатих верств, яких в Індії, за різними джерелами, налічувалося наприкінці 90-х років від 50 до 180 млн осіб. Водночас виробництво «відверталось» від потреб більшості населення, що призводило до погіршення його стану, посилення майнової нерівності, поляризації в суспільстві й посилення соціальної нестабільності.

Опоненти глобалізації виражали занепокоєння і тим, що повна відвертість міжнародному ринку призведе до посилення тиску іноземних товарів на індійський ринок. Це ж негативно вплине на стан місцевої промисловості, особливо тих підприємств, які не в змозі протистояти іноземній конкуренції. В Індії стали лунати заклики до руху *свадеши* за зразком 30-х років, що під керівництвом М.К. Ганді був спрямований на заохочення розвитку місцевої промисловості й відмову від іноземних товарів. Ті, хто захищав інтереси дрібного виробника, вимагали, щоб іноземні інвестиції використовувалися для впровадження передової технології і ноу-хау в дрібне й середнє виробництво, а не призводили до його поглинання іноземними компаніями.

Більш категоричні противники глобалізації вважали, що вона є інструментарієм підкорення країн, що розвиваються, багатими державами не лише в економічній, а й духовній галузі. Зокрема один із відомих індійських політичних оглядачів писав: «глобалізація загрожує стати вищою та останньою стадією імперіалізму, більш всеосяжною й колективною, аніж коли б то не було в історії. Всеосяжною – тому, що вона переслідує своєю метою не лише запровадження економічного або політичного панування над іншим світом, а й маніпулювання всією духовною діяльністю, яка може вступати в суперечність із її жорстким натиском. Вона, глобалізація, розрахована на те, що світ у всьому має діяти відповідно до її намірів і планів. Колективною – тому, що це не буде пануванням однієї країни над

іншими, як раніше Англією або Францією, а гегемонією всіх західних країн на чолі з США» [22].

Проблема відкритості ринку і його захищеність особливо складна в зв'язку з тим, що багаті країни самі вдаються до політики протекціонізму. Більш того, як відомо, інша серйозна проблема полягає в тому, що ці країни застосовують дешеву працю в країнах, що розвиваються, для отримання надприбутків. Глобальна економіка дозволяє транснаціональним корпораціям вибирати ті галузі діяльності в цих країнах, у яких можна знизити витрати на заробітну платню, ігноруючи норми й стандарти, визначені на Заході. На руку ТНК грає й конкурентна боротьба між країнами, що розвиваються, і колишніми соціалістичними країнами щодо залучення іноземних інвестицій.

Існують й інші аспекти глобалізації, пов'язані зі здатністю країн, що розвиваються, залучати іноземний капітал. Одним із головних чинників, що діють на користь або проти розміщення іноземних інвестицій, є витрати на охорону довкілля. На відміну від демократичних держав авторитарні режими деяких країн, що розвиваються, мають у своєму розпорядженні великі можливості розв'язувати проблеми іноземних капіталовкладень без належного урахування екологічних витрат. Вони часто ігнорують думку і навіть опір захисників довкілля під час вибору місця майбутніх промислових об'єктів. Індія одна з країн, де громадські організації спроможні заблокувати реалізацію таких проектів, якщо вони можуть нанести збитку навколишній природі й культурно-історичному середовищу.

Добре уявляючи собі складність і неоднозначність процесу глобалізації, індійські політики й фахівці виступили за таку інтернаціоналізацію економіки країни, яка означала б не лише велику відкритість її ринків, а й адекватний приплив інвестицій і технологій. Однак у реальності це питання вирішувалося вельми непросто. На жаль, у багатьох розвинутих державах існує тенденція зміцнювати свої митні бар'єри, особливо проти імпорту з країн, що розвиваються; спостерігається й стійке

зниження світових цін на їх експортні товари. Зі слів колишнього президента Індії К.Р. Нараяна, «вільна торгівля в багатьох аспектах є не вільною, а керованою торгівлею» [23].

Деякі індійські економісти вважали, що лібералізацією й глобалізацією економіки спричинено появу нових складних проблем. Справа у тім, що вільний ринок не обов'язково веде до конкуренції й підвищення ефективності. Нерідко внутрішній ринок експлуатується іноземними інвесторами у такий спосіб, що ігнорується конкурентоздатний експорт. Значне число місцевих підприємців вже поступилося своїми позиціями на внутрішньому ринку транснаціональним корпораціям. Посилюється заклопотаність, пов'язана з реальною проблемою захисту індійських компаній, загрозою деіндустріалізації. Звідси виникає необхідність заборони негативних наслідків діяльності іноземних компаній для економіки й збереження основи місцевого бізнесу в руках індійців.

Важливим питанням є також сама «сумісність» глобальної конкуренції з існуванням дрібних виробників. Тож індійська економіка, у якій величезну роль відіграє неорганізований сектор, мала пройти через ретельно спланований *перехідний період*, щоб уникнути посилення соціально-політичної напруженості.

В Індії добре розуміють, що глобалізація – природний результат розвитку всієї системи міжнародних відносин і світового господарства – стала насущним завданням дня. Однак вона являє собою суперечливий процес, пов'язаний як із ризиком, так і з новими можливостями, які неоднакові в різних країнах. На користь більш широкої глобалізації економіки Індії є її потреба в іноземному капіталі, технологіях й ноу-хау, оскільки в ході попереднього розвитку її промисловість була мало інвестована в галузі передових технологій, що привело до ще більшої залежності від іноземних держав. Тож в Індії немає іншого вибору, аніж залучення іноземного капіталу. Прихильники такого підходу справедливо

вказували, що не можна зупинити хід історії, поступовий економічний і технологічний розвиток і потрібно долати вузький націоналізм.

Частіше за все основними перешкодами в залученні іноземних інвестицій спеціалісти називали корупцію, зайву бюрократичну формальність, а також недосконалість судового законодавства в Індії. Деякі фахівці вважали, що посилення на корупцію не пояснюють незначного надходження коштів, оскільки це явище в країнах Півдня має загальний характер, а відмінності в масштабах зовнішніх інвестицій дуже великі. Швидше діє традиційна для Індії тяганина, нескінченні бюрократичні рогатки, а також такий чинник, як неоднозначне ставлення індійського бізнесу до іноземного підприємництва. До того ж частина вищих державних чиновників негативно ставилася до приватизації держпідприємств, викликаючи у потенційних інвесторів побоювання відступних рухів в економічній політиці.

Геоетомічний аспект (НП). Для отримання зарубіжних наукомістких технологій, збільшення золотовалютних резервів уряд Індії сприяв залученню в економіку іноземних інвестицій, у тому числі капіталів від нерезидентів індійського походження (НП). Наприкінці 90-х років у зв'язку з лібералізацією індійського банківського сектора були вжиті заходи, спрямовані на збільшення надходжень в країну інвестицій НП. Так, їм було дозволено придбати акції приватних комерційних банків і транснаціональних компаній (частку, що не перевищує 40% вартості сплаченого капіталу), НП дістали право купувати й продавати цінні папери, придбати нерухомість в Індії без отримання дозволу в РБІ, який також спростив процедури роботи з НП: прийняття депозитів на рахунки індійських компаній, купівлю й продаж акцій НП на фондовій біржі, передачу цінних паперів у дар індійським організаціям тощо. Усі ці заходи сприяли тому, що в цей час частка інвестицій НП в сумі накопичених інвестицій в економіку Індії становила понад 35% [23].

Велика частка інвестицій НПП була спрямована на фінансування приватних проектів у штатах Західної Індії (Махараштра і Гуджарат), а також у Західної Бенгалії і Тамілнаді. Зокрема в Махараштрі реалізовувався проект розвитку іригаційних споруд на суму 10 млрд інд. рупій. Цікаво, що загальна чисельність індійської діаспори на кінець 2002 р. перевищувала 20 млн осіб; велика її частина проживала в країнах Східної Африки (о. Маврикій) та країнах ПСА, Близького Сходу (ОАЕ та ін.), Західної Європи (в основному у Великої Британії), а також в США. Найбільше інвестицій від НПП надходять із Маврикія, Таїланду, Індонезії, ОАЕ, що пояснюється наявністю в цих державах численної індійської діаспори.

Варто зазначити, що частка індійської діаспори у населенні Республіки Маврикій становила майже 70%. Маврикій є офшорною зоною, яку використовують іноземні компанії, зацікавлені в пільговому оподаткуванні. Так, податок із прибутків капіталу для іноземних інвесторів, зареєстрованих у ньому, становить 5%. Щодо Індії, то за угодою з урядом Маврикія цей податок визначений на рівні 2 – 3 % (залежно від обсягу інвестицій) для інвесторів, охочих вкладати капітал через цю країну в розвиток індійської економіки.

Прямі інвестиції з країн ПСА становили у кін. ХХ – поч. ХХІ ст. 3,4% всіх прямих зарубіжних інвестицій в індійську економіку. Серед країн АСЕАН найбільш тісну співпрацю з Індією підтримував Таїланд, де чисельність індійської діаспори становила 85 тис. осіб. Ця країна посідала 6-е місце серед провідних індійських інвесторів.

Значні надходження іноземних інвестицій за сприяння НПП спостерігалися з Індонезії, де чисельність індійської діаспори перевищувала 50 тис. осіб. За підтримки НПП успішно розвивається двостороння співпраця Індії з країнами Близького Сходу, особливо з ОАЕ, розширюється співпраця ділових кіл. Досить велика індійська діаспора проживає в США (особливо в Каліфорнії). За допомогою НПП, які працюють у США, у деяких індійських містах створені технопарки, що займаються

розробкою комп'ютерних програм. У найбільшій комп'ютерній компанії Майкрософт (мається на увазі так звана «Кремнієва або Селіконова долина») більше ніж 30% службовців становлять індійці. Основним іноземним інвестором в Індію, безперечно, є США. Надзвичайно важливим показником є і поява в індійській економіці японських інвестицій. Іноземні інвестиції, що надходять із зарубіжних країн, суттєво підтримали та стимулювали розвиток економічних і науково-технічних центрів в Індії.

Особливості зовнішньої торгівлі. Найважливішим напрямом політики модернізації в Індії, що відображає ступінь збалансованості національних інтересів країни й глобальних пріоритетів, є зовнішня торгівля. У період після отримання незалежності курс індійського уряду в основному полягав в орієнтації на досягнення самозабезпеченості, в заміщенні імпорту товарами внутрішнього виробництва.

Із початку 90-х років значно активізувалася лібералізація зовнішньоторговельної галузі в межах загальноекономічних реформ, необхідність у яких була вельми гострою, зокрема через проблеми з платіжним балансом. Нарівні з зовнішньоторговельною лібералізацією програма реформ включала поступове скасування обмежень на транскордонне переміщення капіталів. Такий курс сприяв позитивним змінам у торгівлі та економіці країни загалом.

Разом із тим, необхідно мати на увазі наступне: незважаючи на активне здійснення реформ, Індія продовжувала знаходитися в групі країн із найбільш регульованим зовнішньоторговельним режимом. У кін. ХХ – поч. ХХІ ст. середній рівень ввізного мита залишався одним із найвищих у світі; використовувалися кілька видів нетарифних бар'єрів, у тому числі заборона на ввезення деяких товарів, імпортні обмеження з метою збереження державної монополії на торгівлю певною продукцією, жорсткі стандарти й вимоги по обов'язковій сертифікації товару. Розвиток торгівлі стримувався різними перешкодами на шляху інвестицій (зокрема режим для іноземних інвестицій був значною мірою обмеженим), виробництво низки товарів

резервувалося винятково за малим бізнесом. Природно, що за наявності таких обмежень Індія відставала від більшості азійських країн за рівнем відкритості в системі міжнародної торгівлі. Наразі надходження прямих іноземних інвестицій в Індію залишалося не таким значним, як у держав із ринками, що динамічно розвивалися. Однак процес лібералізації експортного та імпортного режиму продовжувався, були визначені потенційно перспективні ринки, а також товари, постачання яких сприяло збільшенню частки Індії у світовому експорті.

Тут варто підкреслити, що у 2007 р. економіка Індії увійшла до 20 найкрупніших економік світу. Більш того, у багатьох міжнародних документах Індія характеризувалась як країна, де ринок стрімко розширювався. Для неї властиві високі темпи приросту ВВП, на початку XXI ст. вони були одними з найвищих у світі: наприклад, у 2007 р. цей показник становив 8 % на рік [9]. Згідно з даними швейцарського інвестиційного банку Credit Suisse, того ж року Індія увійшла до елітного клубу 12 країн з економікою в трильйон доларів США [10]. А вже 2011 р. за ВВП паритетом купівельної спроможності (ППЗ) Індія стала третьою економікою у світі [24].

Значних успіхів у продовженні політики модернізації Індія досягла й в наступні роки. Незважаючи на всі перешкоди в країні продовжувався досить успішний економічний розвиток. Безсумнівно, велика заслуга у цьому належала останньому прем'єр-міністру Індії Н. Моді, що був обраним у 2014 р. та переобраним у 2019 р. на цю посаду. Поступові зміни у зовнішній торгівлі він доповнив реформуванням внутрішнього ринку. Так, важливою подією на шляху лібералізації індійського ринку з часів реформ М. Сингха (прем'єр-міністр Індії у 2004–2014 рр.) можна вважати зняття внутрішніх торговельних обмежень між індійськими штатами. Ця важлива ідея була ініційована Н. Моді у 2014 р. під час виборчої кампанії і практично реалізована (вступила у законну силу) у липні 2017 р.

Ще одним із найважливіших кроків на шляху модернізації за ініціативою Н. Моді була реорганізація системи державного керівництва

економікою країни, а саме – ліквідація Планової комісії у січні 2015 р., що майже 65 років розробляла та координувала п'ятирічні плани розвитку країни, й створення нової державної структури – Національного Інституту Трансформації Індії (NITI) – своєрідного мозкового центру уряду. Ця державна інституція була створена для розробки стратегічних та технологічних рекомендацій з ключових питань економіки і політики, її очолив М. Моді, а в управляючу раду увійшли головні міністри всіх штатів і територій. Ця реорганізація означала усунення вектора регуляторних функцій уряду у бік монетарних механізмів впливу на економіку. Вона сприяла залученню іноземних інвестицій на індійський ринок, а урядова програма «Make in India» надала дієві механізми та визначила правові рамки активізації іноземних високотехнологічних компаній на території Індії та реекспорту їхньої продукції.

Підкреслимо, що створення NITI було реалізацією позиції, висловленої Н. Моді у програмній промові в День незалежності Індії у серпні 2014 р. Її основною ідеєю була необхідність змін та нових механізмів економічного зростання. У рішенні про започаткування цієї нової структури було зроблено акцент на інклюзивному розвитку, що включає всі верстви населення. Н. Моді, якій добре розуміється на вадах бюрократичних структур, особливо підкреслював важливість ефективності управління. Показово, що до тексту постанови про створення NITI було внесено 7 пунктів про необхідність врахування інтересів особистості, знання потреб народу, взаємодії з представниками суспільства [25].

Важливий аспект діяльності Н. Моді – це зміна відносин керівництва країни зі штатами на основі політики «конкурентного федералізму», згідно з якою розширюються повноваження місцевих урядів (штатів), а головне, підвищується їхня частка у податкових надходженнях з 32 до 42%. Це стало наочним визнанням зростання економічного і політичного потенціалу місцевого бізнесу та ролі індійських штатів.

Більш того, НІТІ покликаний створити такі умови у форматі «конкурентного федералізму», де штати отримають нові можливості для розвитку і більше відповідальності, але кошти для них розподілятимуть на основі активної конкуренції, із урахуванням досягнень і перспективних пропозицій [19]. Розширення загального торговельно-економічного простору за межі окремих штатів призвело в наступні роки до зміцнення економічних зв'язків між ними, зростання більш ніж удвічі обсягів внутрішньої торгівлі та поживлення спільної підприємницької діяльності. Збільшилися інфраструктурні вкладення у шосейні дороги, альтернативну енергетику, будівництво аеропортів та модернізацію залізничної мережі.

У центрі уваги Н. Моді у напрямі модернізації країни знаходиться програма розвитку сучасної економіки (так звана «модіноміка» або «мобіноміка», «мобільна економіка»), саме на зростання її темпів орієнтовані намічені урядом реформи. Після виборів 2014 р. в Індії наочно простежується зв'язок психологічного настрою суспільства з покращенням економічного стану. Усього за кілька років прийняті реформи встигли вплинути на господарські процеси, позначилися реальні позитивні зміни. Вже перші заходи уряду, орієнтовані на залучення іноземних інвестицій шляхом підвищення їх частки у місцевих компаніях з 26 до 49% в низці провідних галузей промисловості, поживили внутрішній ринок. Перед країною було поставлене завдання увійти до 50 держав за легкістю ведення бізнесу – амбітна та непроста мета з урахуванням місця, яке досі займала Індія.

Центральне місце у політиці реформ уряду Н. Моді поряд із питаннями модернізації внутрішнього ринку зайняли проблеми економічної інфраструктури та промисловості. Недостатній розвиток інфраструктури визнано всіма партіями країни як одне з найскладніших невирішених завдань, які негативно впливають на економіку в цілому. Інвестиції на розвиток економічної інфраструктури, насамперед енергетичної та транспортної, незмінно займають провідні позиції у державних витратах, передбачених «модіномікою».

Гостра потреба у фінансових ресурсах стимулювала приєднання Індії у 2015 р. до членів Азійського банку інфраструктурних інвестицій. У ньому Індія має в своєму розпорядженні другий після КНР пакет акцій (7,5%), частки інших учасників набагато нижчі. На думку Н. Моді, розвиток інфраструктури сприятиме зростанню зайнятості, у тому числі в рамках урядової програми будівництва 100 «розумних міст». Передбачається, що це надасть урбанізації, що бурхливо розвивається в Індії, більш організований характер і допоможе скоротити наплив мігрантів у найбільші міста країни.

Прем'єр також проголосив «План дій індійських стартапів», основними пунктами якого було звільнення стартапів від прибуткового податку, а також спрощення низки адміністративних процедур, зокрема скасування на три роки інспекцій умов праці та природоохоронних заходів.

Промислова політика Н. Моді включає орієнтацію на імпортозаміщення з її позитивними та негативними сторонами. Роль національного бізнесу в модернізації економіки визнана та користується підтримкою уряду у різних формах. Насамперед, це виражено у захисті від зовнішньої конкуренції. Основним методом захисту внутрішнього ринку стали нетарифні обмеження (СОТ вважає, що Індія щодо їх застосування займає перше місце у світі) [26].

У рамках «модіноміки» було також проведено ряд реформ з метою подальшої лібералізації норм та правил у залученні іноземних інвестицій, насамперед у торгівлю, інформатику та промисловість. Незважаючи на уповільнення світової економіки (у зв'язку з COVID-19), приплив іноземних інвестицій у 2019 р. до Південної Азії збільшився на 10% і досяг 57 млрд дол., у т. ч. до Індії – 51 млрд дол.

Усього чинний уряд Н. Моді прийняв 26 масштабних програм економічного та соціального розвитку, складених за принципом «усім за потребами». Основними бенефіціаріями проголошені молодь, середній клас, бідні та селяни, дрібні міські торговці, крамарі, працівники сфери обслуговування. Підростаючому поколінню будуть

надаватися робочі місця, допомога в навчанні різних професій, простір для волонтерської праці з очищення міст від сміття, будівництва водопроводів, електрифікації сільської місцевості.

Малоземельним селянам, сільськогосподарським робітникам, нижнім верствам міського середнього класу обіцяно різні регулярні виплати. До індійських виробників направлено програму імпортозаміщення. Промислово-фінансовим корпораціям передаватимуть замовлення для збройних сил, а згодом й для створених підприємств оборонної промисловості [1, с. 135–159.]

Всі ці заходи покликані модернізувати не тільки економічну, а й соціальну структуру індійського суспільства, стимулювати розвиток індійського середнього класу як основної рушійної сили економічного розвитку країни, створити базис для відмови від негативної практики традиційного патерналізму.

Модернізаторський ефект «модіноміки» визначити поки що повністю складно, оскільки не відомо, яку частину її програм буде реалізовано. Її остаточні результати складуться у ході напруженої політичної боротьби, яку Індія ще має пережити; проведення навіть частини намічених заходів, безсумнівно, викличе загострення багатьох протиріч як усередині країни, так і ззовні.

На сьогодні можна констатувати, що підсумки загальнонаціональних виборів навесні 2019 р. чітко окреслили вирішальну роль численних низів середнього класу, який набуває все більшої політичної ваги і все більшого впливу [27]. Результат виборів продемонстрував, що кредит довіри проведеному курсу реформ М. Моді досить великий. Середній клас загалом визнав необхідність хворобливої для нього фінансової реформи (2016 р.) та зацікавлений у повній реалізації обіцяних кроків щодо лібералізації ринку нерухомості, доступу до енергомереж, зміни законів про працю та трудові ресурси, купівлю/продаж землі та ряд інших [28].

Зрештою, реалізація програмних завдань Н. Моді щодо модернізації країни значною мірою залежить від того, наскільки високо новий середній

клас оцінить проміжні підсумки реформ та перспективу подолання соціальних ризиків, що й визначить надалі успішність індійського модернізаційного проекту загалом.

На своєму шляху «модіноміка» зустрічає чимало перешкод. Дуже серйозний негативний вплив на проведення реформ та модернізацію в Індії мала пандемія COVID-19. Епідемія тяжко вдарила по всіх галузях індійської економіки, екології, людському фактору (викликала високу смертність серед населення), надзвичайно знизила темпи та рівень економічного зростання країни.

Вкрай важким став вплив пандемії і найближчих сусідів Індії – Афганістан, Бангладеш, Бутан, Мальдіви, Непал, Пакистан, Шрі-Ланку – членів SAARC.* Темпи зростання економіки цих країн опустилися до середини 2020 р. до 0,1%, різко впала господарська активність та зовнішній попит. У Пакистані розвивалася важка економічна криза, Шрі-Ланка також переживала глибокий спад, пов'язаний із високою внутрішньою та зовнішньою заборгованістю. Бангладеш утримувала зростання на 1,6%, яке, за оцінкою Світового банку, навряд чи могло довго продовжуватися у зв'язку з обвальним спадом її експорту.

Прем'єр-міністр Індії Н. Моді виявив новаторський підхід і в боротьбі з пандемією, звернувшись у розпал епідемії (15 березня 2020 р.) до глав країн-членів SAARC під час організованої за його ініціативою відеоконференції з пропозицією створити на добровільних засадах надзвичайний фонд для взаємної підтримки в умовах пандемії. Індія першою внесла до цього фонду внесок у розмірі 10 млн дол. Ідея об'єднання зусиль на засадах взаємодопомоги отримала широку підтримку в SAARC. Така швидка, а головне, позитивна реакція всіх країн-членів спостерігалася майже вперше за роки існування цієї організації.

Реальність загальної небезпеки була усвідомлена всіма країнами, на відеоконференції 2020 року обговорювалися можливі форми та масштаби взаємодії у протистоянні COVID-19. У фонді фінансово брали участь усі

країни Південної Азії (в млн дол.): Афганістан та Непал – по 1,0; Бангладеш -1,5; Бутан – 0,1; Індія – 10, Мальдіви – 0,2; Шрі-Ланка – 5,0; Пакистан -3,0. У результаті члени асоціації сформували надзвичайний фонд у розмірі 21,8 млн. дол., перший в історії цієї організації [29].

Ініціатива Н. Моді показала, що потреба в об'єднанні зусиль територіально близьких держав регіону у протистоянні пандемії була об'єктивно необхідна та затребувана, вона наочно підтвердила необхідність спільних рішень. Вперше 8 регіональних держав зуміли не тільки домовитися, а й почали діяти спільно. Ці події продемонстрували, що об'єднання зусиль територіально близьких держав у протистоянні надзвичайним ситуаціям, катаклізмам та глобальним катастрофам є найефективнішим способом їх подолання [13, с. 128–144].

Аналізуючи перешкоди, проблеми, напрями та особливості модернізації Індії, необхідно зупинитися і на характеристиці стану та перспектив індійської моделі інноваційного розвитку. Як зазначалося, відправною точкою «нової сучасної Індії» вважається 1991 р., коли уряд Н. Рао (1991–1996 рр.) оголосив про економічні реформи. Саме з цього часу починається лібералізація та поступове «відкриття» економіки для глобалізації: країна стала активно залучатися до глобальних процесів, виходити на міжнародні ринки та залучати іноземні інвестиції. На цьому тлі відбулося значне зростання валового внутрішнього продукту, покращувалися умови праці, підвищувалася конкурентоспроможність країни на світовому ринку.

Однак з позитивними результатами нового економічного курсу прийшли і негативні – сектори економіки розвивалися непропорційно, посилювався розрив між багатими та бідними верствами населення, погіршувалися екологічні умови. Спостерігалися різкі контрасти: крайня убогість, недоїдання та неповноцінне харчування, інфекційні захворювання та відсутність доступу до елементарних благ. Разом з тим ці проблеми поєднувалися з існуванням в Індії великої кількості мільярдерів (4-е місце у світі за рейтингом BusinessInsider), з успіхами світового рівня у фармацевтичній сфері (1-е місце у світі з виробництва дженериків) та неймовірними досягненнями в інформаційних технологіях, програмному

забезпеченні. Саме така «мозаїка» та величезні контрасти мали значний вплив на специфіку науково-технічної та інноваційної політики держави.

З метою подолання цих проблем в Індії було проголошено «Десятиліття інновацій» (2010–2020 рр.). На сьогоднішній день ключовим документом у цій галузі є так звана «Політика у сфері науки, технологій та інновацій» – Science Technology Innovation Policy (STIP). З моменту здобуття незалежності і до теперішнього часу в Індії було затверджено чотири STIP-документи, останній з них є сучасною концепцією науково-інноваційної трансформації Індії [30, p.2].

Головними її цілями було названо: заохочення використання наукових досягнень у всіх сферах життя суспільства (будівництво «суспільства знань»); розвиток інфраструктури щодо наукових досліджень світового класу; входження Індії до топ-5 наукових держав світу; забезпечення наукових рішень для швидкого, якісного та сталого зростання економіки. Відмітимо, що за часів керівництва Н. Моді, сформульовані пріоритети сприяли активізації наукового та інноваційного розвитку країни, приєднанню до міжнародних ініціатив та залученню інвестицій у відповідні сектори.

Першочергове значення у цьому контексті мають урядові плани та бюджетні програми, пов'язані з науково-технічними інноваціями. Серед них слід виділити найважливіші: «Make in India», що діє з 2014 р.; «Startup India Action Plan» та «Technology Vision 2035», обидві затверджені у 2016 р.

Найбільш відомим проектом уряду Н. Моді стала ініціатива «Make in India», висунута з метою перетворення Індії на глобальний центр виробництва та дизайну та отримання значних іноземних інвестицій для індійських інноваційних проектів. Звіт уряду свідчить про позитивні результати цієї ініціативи: фіксується зростання прямих іноземних інвестицій (далі ПІІ) з квітня 2014 р. по березень 2020 р. їх обсяг склав 357 млрд дол. США; при цьому у 2019–2020 фінансовому році Індія вперше досягла протягом одного року обсягу ПІІ у розмірі близько 73,5 млрд дол. США [31].

«Startup India Action Plan» є «дорожньою картою» реалізації амбітного проекту індійського уряду, спрямованого на підтримку інноваційних бізнес-ідей, які

сприяли б формуванню екосистеми інновацій у країні, стійкому зростанню економіки знань і збільшували можливості працевлаштування для індійського населення. Зокрема, йдеться про поширення стартапів не лише у цифровій сфері, а й у сільському господарстві, промисловості, соціальному секторі, охороні здоров'я, освіті тощо. Можна констатувати, що проект досить успішний: Індія стала третьою серед найбільших економік стартапів у світі після США та Великобританії (орієнтовно, сьогодні в Індії їхня кількість становить близько 50 тис.) [32].

Проект «Technology Vision 2035» розроблено Радою з технологічної інформації, прогнозування та розробок при Департаменті науки та технологій Міністерства науки та технологій (цей департамент відповідальний за вироблення стратегічних документів у сфері НТП). Документ визначає 12 «прерогатив», які мають бути у кожного індійця; а також 10 «великих викликів», які стоять перед державою [33].

У цьому документі зазначено три напрями здобуття технологій – «технологічна незалежність», «технологічні інновації» та «впровадження технологій». У першому випадку маються на увазі сфери, в яких Індія має розвивати технології самостійно. Другий аспект – розвиток вже існуючих технологій, вкладення коштів в їхнє поширення та вдосконалення, їх комерціалізація. Третій шлях – запозичення чи спільна розробка технологій. Це стосується тих технологій, які Індія або тільки почала освоювати, або легко отримає з-за кордону.

Як видно з наведених вище проектів, ініціатива у сфері інноваційного розвитку Індії насамперед походить від держави, вона відіграє роль «першої скрипки», а приватний сектор «підхоплює» задані урядом напрями. У рамках такої парадигми уряд здійснює інноваційну політику, яка розглядається як механізм залучення різнорівневих агентів для забезпечення загальної модернізації країни та покращення життя кожного громадянина, незалежно від його становища в суспільстві; вона визначає специфіку індійської інноваційної моделі.

На жаль, незважаючи на зусилля індійського уряду, проблема інституційного забезпечення інноваційних проектів продовжує стояти досить гостро. Вона

пов'язана з недостатнім фінансуванням науки, з низькою практичною застосовністю проведених досліджень, з відривом дослідницької практики від комерційних структур. Іншими словами, на даному етапі слабо розвинена модель «потрійної спіралі» – інституційного зв'язку між наукою, промисловістю та урядом.

Зазначимо, що індійська економіка нещодавно перейшла від аграрно-сировинної до аграрно-індустріальної фази (у сільському господарстві досі зайнята більшість населення). Вона характеризується як багатокладна, із значною кількістю дисбалансів, що стосуються і різних форм економічного господарювання, і співвідношення формального та неформального секторів, і типів робочої сили, що разом із недостатньо розвинутою інфраструктурною базою негативно відбивається на всіх сферах, у тому числі, на інноваційному розвитку держави.

Незважаючи на те, що 2010–2020 роки були проголошені «Десятиліттям інновацій», в повному обсязі поставленої індійським урядом мети досягнуто не було. Витрати на НДДКР**, як і раніше, недостатні, зберігається низький зв'язок приватного сектора з розвитком науки і технологій, інституційна взаємодія моделі «потрійної спіралі» залишається слабкою.

У той же час Індія досягла значних результатів у низці високотехнологічних секторів економіки, відбулися значні покращення за більшістю соціально-економічних показників. Вона досягла загальноновизнаних висот у постіндустріальному розвитку, наприклад, сьогодні індійці є загальноновизнаними лідерами експорту послуг ІКТ. За Глобальним індексом інновацій 2020 року (Global Innovation Index 2020), розрахованим за методикою Міжнародної бізнес-школи INSEAD (Франція), що відображає рівень інноваційності економічного розвитку країн світу, Індія вперше увійшла до топ-50: вона посіла 48-е місце, піднявшись на 4 позиції порівняно з 2019 роком [34].

Значним результатом інноваційної політики держави є вплив на соціально-економічні показники. Саме тому в Індії почав активно розвиватися феномен «низових» інновацій, які сприяють залученню соціально незахищених верств населення в економічну діяльність. У цьому ж аспекті поширення набули і

«ощадливі інновації», покликані покращити життя більшої частини населення. Таким чином, з одного боку, розглянуті проекти інноваційної політики, а також позиції Індії у міжнародних рейтингах, що відображають ситуацію в галузі інноваційного розвитку, дають підстави вважати, що країна досить непогано справляється з поставленими перед нею завданнями. З іншого боку, характеристика соціально-економічних показників (які знизилися останні кілька років за рядом зазначених вище проблем) створює зворотне враження. Цей феномен пов'язаний з багатогранністю держави, її внутрішніми дисбалансами як економічного, так й соціального характеру.

Ціла низка культурних та соціально-економічних характеристик індійського суспільства визначила специфіку індійської моделі розвитку, зокрема інноваційного. Вони привнесли певні складнощі, впоратися з якими допоможе лише грамотно вивірена державна політика, що передбачає систематизацію всієї інноваційної діяльності країни, активніше залучення інвестицій в інновації різного рівня, відповідне кадрове забезпечення всіх щаблів інноваційної екосистеми, але найголовніше – зміцнення взаємодії між наукою та урядом. Без планомірної роботи з відповідних напрямів Індія досягатиме певних результатів, проте не зможе вивести науку, технології та інновації, а отже, й економіку на якісно новий рівень модернізації.

Висновки.

- Під час реформ у розглянутий період основні межі індійської моделі розвитку не змінювались, Індія залишалася країною із мішаною економікою. Однак треба було адаптувати її до нових умов світового господарства, що вимагали якісно інших імпульсів, у тому числі відмови від жорсткого контролю держави, скорочення її позицій як власника, реконструкції планового розвитку економіки за соціалістичним зразком. Національне підприємництво прагнуло звільнитися від зайвої опіки, отримати свободу в ухваленні рішень. Зміцніле бізнес-співтовариство сформувало свої системи цінностей і мотивацій, стереотипи поведінки, що відповідають сучасному етапу розвитку в світі.

- Незважаючи на всі труднощі, в Індії впродовж здійснення реформ й політики модернізації було досягнуто стійке економічне піднесення. За цим показником вона ввійшла в першу десятку країн світу, що найбільш стрімко розвиваються. Отже, можна дійти висновку, що індійським урядом були правильно вибрані стратегія реформ, а також поступальна, поступова тактика, що враховувала особливості й можливості країни.

- Політика модернізації спиралася на досить широку соціальну базу, вона користувалася (хоча й не рівнозначно) підтримкою суспільних і політичних кіл, промисловців і підприємців. Про це свідчить той факт, що всі уряди Індії, які перебували з 1991 р. при владі, були за продовження й розвиток реформ, однак кожний із них висував свої пріоритети. Часта зміна урядів, безперечно, впливала на характер і темпи реформ, одночасно коректуючи їх із урахуванням інтересів різних верств населення. Проте жодний уряд не ставив питання про скасування реформ або поворот назад, що створювало певний клімат суспільної довіри політиці модернізації.

- Індійські реформи продемонстрували, що без активної державної соціальної політики економічне піднесення само по собі не може забезпечити стабільного розвитку суспільства. Така політика є не менш важливим елементом перетворень, аніж ринкові реформи.

- Реформи в Індії показали наявність політичної волі керівництва, уміння вибирати прийнятний за конкретних умов курс розвитку з урахуванням національно-державних інтересів країни. Саме оптимальний рівень збалансованості національних інтересів Індії і глобальних пріоритетів світового розвитку сприяв певному економічному прогресу країни й значним успіхам політики модернізації загалом.

- Для України та інших країн пострадянського простору надзвичайно важливим є те, що перетворення в Індії здійснювались не

під гаслом відмови від минулого, вони продовжували і розвивали (нехай не завжди з рівною наполегливістю і послідовністю) те краще, що було вже завойовано. Вони показали, що, незважаючи на зростаючу відкритість світовому ринку, Індія робить головну ставку на свої внутрішні ресурси.

Примітки:

* SAARC – South Asian Association for Regional Cooperation (або укр. мовою: Асоціація регіонального співробітництва Південної Азії).

** НДДКР – науково-дослідницькі та дослідно-конструкторські розробки.

Використані джерела й література:

1. Куценков А. А. Индия: проблемы модернизации. *Вестник Института востоковедения РАН*. 2020. № 1. С. 135–159. DOI: 10.31696/2618-7302-2020-1-135-159.
2. Indian Cultural Values and the Promotion of Human Rights Cultural Values and Human Rights Asia-Pacific Human Rights Information Center, Osaka, Japan. URL: <https://www.hurights.or.jp/english>.
3. Гринин Л. Е., Коротаев А. В. Ближний Восток, Индия и Китай в глобализационных процессах. М., 2016. С.353–363.
4. Modernization of Indian tradition: a systemic study of social change, by Yogendra Singh. Thomson Press (India), Publication Division, 1973. 267 p.; Essays on modernization in India, by Yogendra Singh. Manohar, 1978. 196 p; Indian Sociology: Social Conditioning and Emerging Concerns, Part 1, by Yogendra Singh. Vistaar Publications, 1986; Indian Sociology: Social Conditioning and Emerging Concerns, Part 1, by Yogendra Singh. Vistaar Publications, 1986; Social Change in India: Crisis and Resilience, by Yogendra Singh. Har-Anand Publications, 1993. 246 p.; Social stratification and change in India, by Yogendra Singh. 2nd. revised edition. Manohar, 1997. 272 p. Culture change in India: identity and globalization, by Yogendra Singh. Rawat Publications, 2000; Ideology and theory in Indian sociology, by Yogendra Singh. Rawat Publications, 2004. 240 p.
5. Tripathy J. Development Modernity in India, an Incomplete Project: From Nehru to Modi. *Bandung*. 27 Apr. 2021. Vol. 8: Is. 1. P.1-21. DOI: <https://doi.org/10.1163/21983534-08010001>
6. Agarwal K. Indian economic development in the 21st century. *International Journal of Applied Research*. 2021. Vol. 7. P. 130–135.
7. Manickavasagan T. Modernization of Indian Society. URL: <https://annamalaiuniversity.ac.in/studport/download/edu/edn/resources/Modernization%20of%20Indian%20Society.pdf>
8. Mahendra Dev S., Sengupta R. Impact of Covid-19 on the Indian Economy: An Interim Assessment. Mumbai: Indira Gandhi Institute of Development Research, 2020. 48 p.
9. Narlikar A. India's foreign economic policy under Modi: negotiations and narratives in the WTO and beyond. *International Politic*. 2022. № 59. P.148–166.

DOI: <https://doi.org/10.1057/s41311-020-00275-z>

10. Jha R. Modinomics: Design, Implementation, Outcomes and Prospects. *Asian Economic Policy Review*, 2018. №14 (1), p. 24–41.

11. Mohamed A. Comment on “Modinomics”: Design, Implementation, Outcomes and Prospects”. *Asian Economic Policy Review*. 2019. №14 14, p. 42–43. DOI: [https://doi:10.1111/aep.12237](https://doi.org/10.1111/aep.12237)

12. Балаян А.А. Особенности модернизации в Индии: феномен «застрявшей страны»: Препринт М-14/10. СПб: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2010. 24 с

13. Брагина Е.А. Экономика Индии под давлением COVID-19. *Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право*. 2020. Т. 13. № 5. С. 128–144. DOI: [10.23932/2542-0240-2020-13-5-8](https://doi.org/10.23932/2542-0240-2020-13-5-8).

14. Абрамов Д.Б. Особенности индийской модели развития: опыт и перспективы. *Мировая экономика и международные отношения*, 2020, том 64, № 5, с. 109–117.

15. Гринин Л. Е., Коротаев А. В. Ближний Восток, Индия и Китай в глобализационных процессах: монография. М., 2016. С. 353–363.

16. Елецкий А. Н. Специфика инновационного развития Индии как одного из новых глобальных геоэкономических лидеров мировой экономики // *Journal of Creative Economy*. 2017. № 8. С. 863–874.

17. Куприянов А. В. Макаревич Г.Г. Индия в пост биполярную эру: тридцатилетие поиска места в мире. *Международная Аналитика*. 2021. № 12 (2). С. 74–92.

18. Городня Н. Особливості економічної модернізації Китаю та Індії в умовах глобалізації. *Дослідження світової політики. Зб. наук. праць*. 2005. Вип. 33. С.161–184.

19. Борділовська О.А. Діяльність уряду Н. Моді: економічні реформи й соціальні перетворення. *Індія: давнина і сучасність*: зб. наук. праць. 2017. Вип. II / відп. наук. ред. О.І. Лукаш; НАН України, ДУ «Ін-т всевіт. історії НАН України», Всеукр. асоц. індологів. К., 2017. С. 104–114.

20. Лукаш О.І. Особливості конкурентоспроможності й сталого розвитку Індії та Китаю. *Конкурентоспроможність і сталий розвиток у глобальній перспективі*. К., 2005. С.177–182;

Лукаш О.І. Результаты модернизации и особенности социально-экономического развития Индии в конце XX – начале XXI вв. *Цивилизационная структура современного мира в 3-х томах, 4-х книгах. Т.3: Цивилизации Востока в условиях глобализации. Кн. 1.: Мусульманско-африканская и индийско-южноазиатская цивилизации*. К.: «Наукова думка», 2008. С. 394–405; Лукаш О.І. Індія: специфіка процесів глобалізації та модернізації. *Індологія в Україні (Всеукраїнські конференції індологів: тези, доповіді, промови, статті)*: зб. наук. праць / відп. наук. ред. О. І. Лукаш; НАН України, Всеукр. асоціація індологів; Посольство Рес. Індія в Україні. К., 2018. С. 296–310.

21. Бюллетень иностранной коммерческой информации. 2003. № 65. С.2.

22. *Frontiers of Development*. Oxford, 2001. P. 510.

23. *Times of India*. 1996. November, 4. P. 12.

24. India became third largest economy in 2011: World Bank / *The Hindu*. 01.05. 2014.

URL: <http://www.thehindu.com/business/Economy/india-became-third-largest-economy-in-2011-world-bank/article5963702.ece>

25. NITI Aayog–Overview. Government of India. URL: <http://niti.gov.in/content/overview>

26. Брагина Е. Реформы правительства Моды в Индии. *Запад – Восток – Россия*, 2016, с. 85–88. URL: <https://www.imemo.ru/publications/periodical/wer/archive/2016/zapad-vostok-rossiya-2015/briks/reformi-pravitelystva-modi-v-indii>

27. Krishnan S., Hatekar N. Rise of the New Middle Class in India and Its Changing Structure. *Economic & Political Weekly*, 2017, June, vol. 52, no. 22, pp. 4048.

28. Д. Абрамов. Особенности индийской модели развития: опыт и перспективы. *Мировая экономика и международные отношения*. 2020, том 64, № 5, с. 109–117.

29. Pakistan Pledges \$3m for SAARC COVID Fund (2020). DAWN, April 10, 2020. URL: <https://www.dawn.com/news/1547946>
30. Science, Technology and Innovation Policy, 2013. P. 1. Ministry of Science and Technology, Government of India. URL: https://unctad.org/system/files/non-official-document/CSTD_2013_STI_India.pdf
31. Sectors attracting significant FDI in India in 2019-20 // Make in India. URL: <https://www.makeinindia.com/sectors-attracting-significantfdi-in-india-in-2019-20>
- 32 About Startup India // Ministry of Commerce and Industry, Government of India. URL: https://www.startupindia.gov.in/content/sih/en/about_us/about-us.html
33. Technology Vision 2035. P. 21. URL: <https://www.anilkakodkar.in/assignments/Technology-Vision-2035.pdf>
34. 2020 Report. P. xxxii // Global Innovation Index. URL: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2020.pdf

¹ Автор – Лукаш Ольга Іванівна, к.і.н., провідний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», Президент Всеукраїнської асоціації індологів.